

ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ

Dürdanə NAĞIYEVA,
Azərbaycan Tibb Universitetinin dosenti,
İradə ƏLİYEVA,
Azərbaycan Tibb Universitetinin baş müəllimi

Açar sözlər: nitq, etiket, ünsiyyət, mədəniyyət, manera, dil, davranış, münasibət, etika.

Ключевые слова: речь, этикет, общение, культура, манера, этическое поведение, язык, отношение, этика.

Keywords: speech, etiquette, intercourse, culture, manner, ethic behavior.

Müasir dövrümüzdə Azərbaycan dilinin təkmilləşməsi və inkişafı, xüsusilə onun cəmiyyət üzvləri tərəfindən düzgün tətbiqi məsələsi ön plana keçmiş, bununla əlaqədar dilin tətbiqi sahələrindən biri olan ünsiyyət prosesində nitq etiketlərinin yerində işlənməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. İnkişaf etmiş cəmiyyətə savadlı, eyni zamanda, yüksək davranış və nitq mədəniyyətinə malik, ailədə və ictimai yerlərdə özünü cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş etik qaydalara uyğun apara bilən insanlar lazımdır. Əxlaq tərbiyyəsinin tərkib hissəsi olan ünsiyyət etikasını insanlarda formalaşdırmaq, nitq etiketi normalarını onlara aşılamaq isə valideynlərin, tərbiyəçilərin, müəllimlərin qarşısında duran mühüm vəzifədir. Bu vəzifəni həyata keçirənlərə, eyni zamanda, orta məktəb və universitetlərdə təhsil alanlara kömək məqsədilə nitq etiketlərinin tətbiqi sahələri ilə bağlı dərs vəsaitləri hazırlamaq, lüğətlər tərtib etmək lazımdır.

"Ünsiyyət etikası cəmiyyət tərəfindən onun inkişafının müəyyən mərhələsində "əxlaqı" və "yaxşı", təqlid etməyə

layıq, cəmiyyətin əxlaq idealına uyğun kimi qəbul edilən ünsiyyət qaydalarıdır" [5, s. 3]. Burada da etika elminə xas cəhət özünü göstərir. Ünsiyyət etikası (yəni ünsiyyət qaydaları) da cəmiyyətə xas olan ümumi əxlaq və mənəviyyət qaydalarının bir hissəsidir. Nitq etiketinə gəldikdə isə, o, ünsiyyət etikasını maddi olaraq ifadə edən, onu dil formasında təcəssüm etdirən dil vahidləri sistemidir. Dilin bütün səviyyələrini (fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik) əhatə edən bu sistem ünsiyyət iştirakçıları arasında nəzakətli münasibətləri yaradır və saxlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dil vahidləri performativ (latın dilindəki "performa" "hərəkət edirəm" sözündəndir) ifadələrdir, yəni yalnız birbaşa ünsiyyət vaxtı nitq etiketi funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: "Səni (sizi) Yeni il münasibətilə təbrik edirəm" təbrik etiketində onun səslənməsi ilə həm də hərəkət yerinə yetirilir. Bu tipli sözlərlərdə danışanın "mən"i, adresatın "sən"i, nitq aktı situasiyasına uyğun real modallıq, nitq momenti (indi), nitq ünsiyyətinin yeri (burada) əks olunur. Eynilə *salam, xudahafiz, üzr*

istəyirəm etikətləri də mən – sən – indi – burada sistemi üzrə işlədilir. Onlar keçmiş, yaxud gələcək zamana köçürüldükdə nitq etiketi funksiyasını itirir. Müqayisə et: *Dünən mənə salam vermədin, yaxud, sabah görüşəndə üzr istəyəm*.

Ağıl isə insanın hərəkətləri, davranışı və nitqi, dediyi sözlərlə ölçülür. Burada davranış və nitq etikətləri mühüm rol oynayır. Davranış etiketi insanların cəmiyyət tərəfindən bu və ya digər situasiyalar üçün nümunəvi hesab edilən hərəkətlərinin məcmusudur. Bu etikətlər insanların cəmiyyətdə davranışını müəyyənləşdirir. Nitq etiketi cəmiyyət tərəfindən müvafiq nitq mühiti və situasiyası üçün qəbul olunmuş, insanlar arasında ünsiyyət və nitq davranışını tənzimləyən “yaxşı ton” qaydalarından ibarətdir.

Ünsiyyət formulları adı altında insanlar arasında salamlaşmadan vidalaşmaya qədər olan danışığın başlanğıcı, əsas hissəsi və sonunda tətbiq olunan söz, ifadə və frazalar nəzərdə tutulur. Bunlara insanlar arasında salamlama, vidalaşma, xahiş, üzrxahlıq, sual-cavab və s. məqamlarda işlədilən ifadələr, müxtəlif situasiyalar üçün qəbul edilmiş müraciət formaları, nitqin nəzakətliliyini səciyyələndirən intonasiya xüsusiyyətləri və s. aiddir. İnsanlar arasında nitq davranışının qayda və prinsipləri cəmiyyətdə çox qədimdən, bəşəriyyət mövcud olandan hazırlanmağa başlanmışdır. Bu qayda və prinsiplər ailə üzvləri, qonşular və dostlar, işdə həmkarlar, rəislə tabeliyindəki işçilər, az, çox, yaxud heç tanış olmayan insanlar, böyük və kiçik,

yaxın qohumlar arasında ünsiyyət zamanı onların arasındakı qarşılıqlı münasibəti müəyyənləşdirir. Başqa sözlə desək, “Etiket danışanın həmsöhbətə münasibətini, həmsöhbətin qiymətləndirilməsini, eyni zamanda, digər insanın özünə verdiyi qiyməti, həmsöhbətə nisbətdə öz vəziyyətini göstərən mürəkkəb material (fiziki, nitq), işarələr sistemindən ibarətdir” [3, s.4-5]. Bu sistem isə öz mahiyyəti etibarilə milli olsa da (hər bir xalqın özünəməxsus nitq və davranış etikətləri sistemi, məsələn, salamlama, vidalaşma, böyüyə hörmətlə müraciət və s. formulları var), nitq etikətləri bir sıra universal cəhətlərə malikdir. Bu cəhətlər konkret milli nitq etikətinin əsasını təşkil edən nəzakətlik, hisslərinə sahib olmaq, həmsöhbətə hörmətlə yanaşma, standart ünsiyyət vəziyyətlərində standart nitq formullarından istifadədən və s. ibarətdir. Onların arasında əsas yeri nəzakətlik tutur. Etiket qaydalarını, bir növ, nəzakət qaydaları da hesab etmək olar. Çünki nitq etiketi insanlar arasında nəzakətli münasibətləri əks etdirən nitq davranışlarından ibarətdir. Nitq etiketi və nəzakət kateqoriyası bir-biri ilə kəşifdir. Belə ki, gözənilən yerdə nitq etikətinin işlənməməsi və nitq etikətlərinin situasiyaya uyğun gəlməyən vahidlərinin seçilməsi nəzakətsizlikdir. Nitq etiketi normalarına düzgün riayət edən adam ictimaiyyət tərəfindən nəzakətli insan kimi qəbul edilir.

Şəxsin adını əvəz edən “sən” və “siz” formaları müraciət etikətində xüsusi yerə malikdir. “Siz” və “sən” müraciət formalarının düzgün seçilməsi müraciət nitq etikətinin birinci, baza

səviyyəsidir” [5, s. 30]. Onlar nitq etikətinin digər növlərinə də təsir göstərir (məs., salamlama etiketi: *sabahın xeyir // sabahınız xeyir*; vidalaşma etiketi: *salamat qal // salamat qalın* və s.). Siz forması, əsasən, rəsmi ünsiyyət şəraitində, işdə, idarədə, ictimai yerlərdə işlədilir. Danışan bu formadan tanış olmadığı, yaxud az tanıdığı, eyni zamanda, rəsmi münasibətdə olduğu tanış həmsöhbətə (məsələn, iş yoldaşına, müəllimə, elmi rəhbərə, tələbəyə, doktoranta, müdirə və s.) müraciət edərkən istifadə edir. Siz forması ilə müraciət olunan adresatlara bunlar aiddir: yaşca böyük, vəzifə sahibləri (müdir, rəis), onların tabeliyində olanlar, müəllimlər, idarə, mağaza və restoranlarda rəsmi şəxslər, eləcə də bu müəssisələrdə xidmət edən personallar və s. İctimai yerlərdə, idarələrdə siz müraciət forması üstünlük təşkil edir. Sən müraciət forması isə, əsasən, qeyri-rəsmi ünsiyyət şəraitində: evdə, ailə ilə birgə dincələndə, işdə bir-biri ilə qeyri-rəsmi münasibətdə olan həmkarlar və dostlar arasında ünsiyyət zamanı tətbiq olunur. Bu müraciət forması, göründüyü kimi, əsasən, çoxdan tanış olan insanlar arasında işlədilir. Ondan yaşlılar özündən yaşca çox kiçik tanış olmayan insanlara (uşaq, yeniyetmələr və gənclərə) müraciət edərkən də istifadə edə bilirlər. Uşaqlar və gənclər arasında tanış olmayanda da bir-birinə “sən” deyərək müraciət edirlər, hətta onlar bir çox hallarda tanışlığa da “sən”lə başlayırlar. Emosional, dostcasına ünsiyyət zamanı da “sən”lə müraciət üstünlük təşkil edir. Kiçiklərin böyüklərə (ailə üzvləri

buraya daxil deyil), eləcə də tanış olmayan böyüklərin bir-birinə “sən” forması ilə müraciət etməsi həmsöhbətə hörmətsizlikdir və nitq etikətinin kobud şəkildə pozulmasıdır. Belə müraciət həmsöhbətə çox pis təsir edir, ictimaiyyət tərəfindən də mənfi qiymətləndirilir. “Sən” və “siz” müraciət formaları haqqında fikrimizin yekununda bu ünsiyyət sferasında nitq etikətinin ən kobud şəkildə pozulması hesab edilən halları nəzərə çatdırırıq: çox tez həmsöhbətə “sən” formasında müraciətə keçməyə cəhd göstərmək; tanış olmayan orta yaşlı, yaxud yaşlı həmsöhbətə müraciəti birbaşa “sən”lə başlamaq; münasibəti “siz” müraciət forması səviyyəsində saxlayan həmsöhbətə “sən”lə müraciət etmək. Nitq ünsiyyəti zamanı çox diqqətli olmaq, nitq etikətinin bu cür pozulması hallarından qaçmaq lazımdır.

Danışan qarşısındakı şəxsə müraciət zamanı müraciət funksiyasını yerinə yetirən xüsusi söz və ifadələrdən də istifadə edir. Bunlar standart situasiyalarda bu və ya digər etiket xarakterli məlumatı ifadə etmək üçün istifadə olunan nitq etiketi formullarıdır. Məsələn, “Üzr istəyirəm, saat neçədir?”, “Bağışlayın, iclas saat neçədə başlayır?”, “Üzr istəyirəm, sizdən bir söz soruşmaq olar?”, “Bağışlayın, bu ünvanı necə tapmaq olar?” və s. Nəzərdən keçirdiyimiz bu nəzakətli ünsiyyət formulları, əsasən, neytral mahiyyətə malikdir. Çünki onlar həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi situasiyalarda işlədilir və danışanın həmsöhbətə hörmətini nümayiş etdirir. Onlardan istifadədə heç bir məhdudiyət yoxdur. Bəzən nəzakətin xüsusi

vurğulanması hallarına da rast gəlinir. Məsələn, "Sizi narahat etdiyim üçün üzr istəyirəm, deyə bilməzsiniz,..." "Sizdən çox-çox üzr istəyirəm, deyə bilməzsiniz,..." "Bağışlayın ki, sizi narahat edirəm, deməzsiniz,..." "Sizi narahat etdiyim üçün Sizdən hədsiz dərəcədə üzr istəyirəm, bilmirsiniz,..." "Bağışlayın, üzr istəyirəm, deyə bilməzsiniz,..." və s. Belə formulların işlədilməsində danışanın öz nəzakətliyini həddən artıq qabardaraq, bir növ, diqqəti xüsusi olaraq özünə cəlb etmək istəyi hiss olunur. Onlardan gündəlik istifadə etmək düzgün deyil. Birincisi, cümlələrin uzunluğu müraciət olunan şəxsi yorur, ikincisi, vaxt aparır. Digər tərəfdən, bu cür nitq davranışı ictimaiyyət tərəfindən birmənalı qarşılanmır, bir çox hallarda yersiz hesab olunur. Müqayisə et: Sizi narahat etdiyim üçün hədsiz dərəcədə üzr istəyirəm, bilmirsiniz, bu avtobus hara gedir?

Bu cür müraciət formullarının işlənməsi hallarına rəsmi situasiyalarda rast gəlinir və əsasən, orta yaşlı və yaşlı, tanış olmayan insanlara, rəsmi şəxslərə ünvanlanır. Həm də belə ifadələrdən istifadə edərkən şərait də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, ünsiyyət üçün, az da olsa, müəyyən qədər vaxtın olması (həmsöhbət tələsmir, heç kim ona mane olmur, onun diqqətini yayındırmırlar, yəni başqaları ilə söhbət etmir və s.) mühüm amildir. Əks təqdirdə daha qısa neytral nəzakət formullarını işlətmək lazımdır.

Nitq ünsiyyətinin şəraiti, yeri, müraciət olunan şəxsin cəmiyyətdəki rolu, yaşı, cinsi, həmsöhbətlər arasında münasibətin xarakterindən asılı olaraq,

müraciət etiketlərinin sayını artırmaq mümkündür. Lakin yuxarıda verilənlər də nitq etiketinin bu növünü ifadə edən formulların nə vaxt norma, nə vaxt normadan kənar hesab edilməsi haqqında tam təsəvvür yaradır.

Nitq ünsiyyəti prosesinin tərkib hissəsini müraciətdən sonra **salamlaşma (görüşmə)** və **vidalaşma** təşkil edir. Onların da özünəməxsus nitq formulları var. Bu ifadə və söz birləşmələri "ünsiyyət imperativləri", yaxud "nitq imperativləri" adlanır. Ünsiyyət, yaxud nitq imperativləri deyərkən müəyyən nitq situasiyasında mütləq işlədilməli söz və ifadələr nəzərdə tutulur. Onların işlədilməməsi nitq etiketinin pozulması hesab edilir. Belə ki, tanış adamlarla salamlaşmaq lazımdır. Tanışına rast gələn insan görüş üçün qəbul edilmiş nitq imperativlərindən ünsiyyət situasiyasına uyğun gələn formulların hər hansı birini işlətməlidir. Məsələn: salam, sabahın (sabahınız) xeyir, axşamın (axşamınız) xeyir, gün aydın və s. Onlar mütləq şəkildə tələb olunan imperativlərdir. Bunlardan əlavə tematik imperativlər də var. Onlar salamlaşmadan sonra hal-əhval tutmaq üçün işlədilməli ifadələr, cümlələrdir. Belə formullar, əsasən, çoxdan görüşməyən tanışlar görüşərkən işlədilir. Imperativlərin birinci növü etiket normasını, ikincisi isə etiket ənənəsini özündə əks etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, salamlaşmaq üçün dildə mövcud olan standart nitq formullarından istifadə etmək lazımdır, bu formullardan fərqli ifadələr işlətmək cəhdi normanın pozulması deməkdir (məs.: *privet*). Bu xüsusiyyət vidalaşma formullarına da aiddir. Dili-

mizdə bu proses üçün qəbul olunmuş standart nitq formulları mövcuddur (*sağ ol (olun), xudahafiz, salamat qal (qalın), əlvida, gecən (gecəniz) xeyrə qalsın, görüşənədək, görüşərik, sabaha qədər* və s.) və onlardan kənara çıxma etiket normasının pozulması hesab olunur (məs.: *poka*).

Salamlaşma ilə vidalaşma arasında situasiyadan asılı olaraq müxtəlif nitq etiketi formullarından istifadə olunur. Məsələn, **xahiş, üzrxahlıq, arzu (alqış)** və s.

Nitq ünsiyyəti etiketlərinin sayını istənilən qədər artırmaq olar. İstənilən cəmiyyətdə insanlar gün ərzində müxtəlif yerlərdə bir-biri ilə nitq ünsiyyətinə girirlər və hər bir ünsiyyət situasiyasında müvafiq nitq etiketlərinə riayət etmək lazım gəlir. Bu etiketlərə yuxarıda qeyd etdiklərimizdən əlavə, dinləmə, sual və suala cavab vermə, söhbətə-qoşulma, şad və bəd xəbəri çatdırma, rəy söyləmək, münasibət bildirmək, mühakimə yürütmək, məsləhət verməklə və s. bağlı nitq formulları aiddir. Həmin formullar, qeyd etdiyimiz kimi, milli xüsusiyyətə malikdir. Hər bir xalqın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə, mentalitetinə uyğun nitq etiketi normaları var. Düzdür, cəmiyyət inkişaf etdikcə bu qaydalarda bəzi dəyişikliklər baş verir, xüsusilə də ifadə vasitələrində. Lakin etiket normalarının məğzini təşkil edən etik qaydalar, demək olar ki, dəyişmir.

Müasir əxlaq normaları insanlar arasında uzun sürən qarşılıqlı münasibətlər prosesi nəticəsində yaranmışdır. Bu normalara riayət etmədən siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlər qurmaq

mümkün deyil. Çünki cəmiyyət daxilində bir-birinə hörmət etmədən, özünə və sözünə hansısa məhdudiyətlər, sərhəd qoymadan şəxsiyyət kimi mövcud olmaq mümkün deyildir.

İnsanların həyat şəraitinin dəyişilməsi, təhsilin və mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq bir davranış qaydası başqası ilə əvəz olunur. Əvvəllər düzgün sayılmayan bir şey artıq ümumi qəbul olunana çevrilir və ya əksinə. Ancaq etiketin tələbləri mütləq deyil: onlara əməl olunması yeri, vaxtı və şəraitindən asılıdır. Müəyyən bir yerdə və şəraitdə yol verilməyən davranış başqa bir yerdə və şəraitdə yerinə düşə bilər.

Təəssüf ki, davranışında ikili standart olan insana da rast gəlinir: biri – ictimai yerlərdə, digəri - evdə. İşdə yoldaşlara, məişətdə tanışlara, dostlara qarşı münasibətlərdə onlar nəzakətli və diqqətli idirlər, evdə isə doğmalarına qarşı kobud və nəzakətsiz olurlar. Bu, həmin insanın aşağı səviyyəli mədəniyyəti və pis tərbiyəsindən xəbər verir.

Müasir nəzakət ifadələri insanları məişətdə, xidmətdə, ictimai yerlərdə, küçədə, qonaqlıq və müxtəlif tipli rəsmi tədbirlərdə, qəbullarda, ziyafətlərdə, danışıklarda və s. yerlərdə davranışlarda reqlamentləşdirir. Beləliklə, etiket ümumbəşəri mədəniyyətin, mənəviyyətin, əsrlər boyu bütün xalqlar tərəfindən işlənilib qəbul olunmuş insani dəyərlərin, maddi və mənəvi sahələrə aid qaydaların böyük və vacib hissəsini özündə birləşdirir.

Manera - özünüaparma üsulu, davranışın xarici forması, digər insanlarla münasibət, nitqində istifadə etdiyi ifadələr, ton, intonasiya, insan üçün xarak-

terik olan yerləş, əl-qol hərəkəti və hətta mimikadır. Cəmiyyətdə təmkinlilik və sadəlik, öz hərəkətlərinə nəzarət edə bilmək bacarığı yaxşı maneralar hesab olunur. Pis maneralar isə yüksəkdən danışmaq vədişi, ifadələrdə utanmazlıq, geyimdə pintlilik, davranış və əl-qol hərəkətlərindəki zəhlətökənlik, kobudluq, başqalarının işinə qarışmaq, yersiz müdaxilə və sorğu-sual, başqalarını öz istəklərinə tabe etmək, nəzakətsizlik, başqalarına alçaldıcı adlar qoşmaq və s. hesab olunur. Manera insanın davranış mədəniyyətinə aiddir və etiket ilə tənzimlənir. Etiket elə anlayış və ünsiyyət formasıdır ki, vəzifə və ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün insanlara qarşı hörmət, müraciət və salamlaşma formaları, söhbət aparmaq qaydası, stol arxasında davranış və s. buraya daxildir. Bütövlükdə, etiket sivil cəmiyyətin humanizm prinsiplərinin əsasını təşkil edən nəzakətliyin ümumi tələbidir. Elə buna görə də, nitq etiketi ifadəsinin «nəzakət ifadələri» adlandırılması daha düzgün olardı. Ünsiyyətin ən ümumi şərti nəzakətlikdir. Nəzakətlik həddini aşmamaqdır. Bu ifadələr hamıya məlumdur: «soyuq nəzakətlik», «buz kimi nəzakət», «nifrətli nəzakət». Bu zaman ən gözəl insani keyfiyyətlərin mahiyyəti nəinki ölür, hətta tamamilə əksinə çevrilir. Vereşaqin E.M. nəzakəti bu və ya digər həyatı münasibətlərə girdiyimiz insanlar üçün etdiyimiz «kiçik məbləğli qurbanlar» kimi müəyyən edir [3, s.131].

Nəzakətliyin əsas elementlərindən biri adları yadda saxlamaq hesab olunur. A.Leontyev belə deyir: «İnsanların əksəriyyəti adları ona görə yadda

saxlamırlar ki, onlar adları yaddaşlarına həkk etməkdən ötrü vaxt və enerji sərf etmək istəmirlər. Onlar həddindən artıq məşğul olmaları ilə özlərinə haqq qazandırmaya çalışırlar. Lakin onlar çətin ki, Franklin Ruzveltdən daha çox məşğul olsunlar, o hətta rastlaşdığı mexaniklərin belə, adlarını yadda saxlamağa vaxt tapırdı... F.Ruzvelt bilirdi ki, ətrafdakıların hörmətini qazınmaq üçün ən sadə, ən səmərəli və ən fəal üsullardan biri insanların adlarını yadda saxlamaq və öz əhəmiyyətliyinə onların şüuruna yeritməkdir» [4, s.97].

Ədəblilik və həssaslıq - bunlar ali insani keyfiyyətlərin tərkibinə diqqət, ünsiyyətdə olduğu insanların daxili aləminə dərin hörmət etmək, onları anlamağa istək və bacarıq, onlara nəyin zövq və sevinc verəcəyini hiss etmək və əksinə, nəyin onları əsəbiləşdirəcəyini və incidəcəyini bilməkdir.

Ədəblilik və həssaslıq söhbətlərdə, şəxsi və xidməti münasibətlərdə riayət olunmalı meyarlardır, sərhədi gözləmək bacarığıdır. Çünki bizim sözüümüz və ya hərəkətimiz nəticəsində nahaq yerə insanda inciklik, məyusluq, bəzən də ağrı əmələ gələ bilər. Ədəbli insan həmişə konkret şərtləri nəzərə alır: yaş, cins, ictimai mövqe fərqi, söhbətin yerini, kənar şəxslərin olub-olmadığını və s.

Ədəbiilik və həssaslıq dedikdə bizim sözüümüzə və davranışımıza həmsöhbətlərimizin göstərdikləri reaksiyanı səhvsiz təyin etmək bacarığı, lazım olan hallarda buraxdığı səhvlərə görə yalandan utancaqlıq göstərmədən üzr istəmək, özünə tənqidi yanaşmaq qabiliyyətləri də başa düşülür. Bu, insanın ləyaqətini alçaltmır, əksinə, bu, əsl in-

sani keyfiyyəti - təvazökarlığı göstərir və onun haqqında insanlarda yüksək fikir yaradır.

Nitq etiketi nitq prosesində iştirak edənlərin mədəni səviyyəsi, adət-ənənəsi, sosial vəziyyəti, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, onun ümumi dünyagörüşü ilə sıx surətdə bağlıdır. Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də nitq etikətinin müəyyən semantik-funksional xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər kommunikativ situasiyalardan asılı olaraq müəyyənləşir.

Dil və nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Nitq mədəniyyəti geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnən hər bir kəs ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatda daha fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Nitq mədəniyyəti düzgün danışmaq, kamil nitqə malik olmaq deməkdir. «Ünsiyyət mədəniyyəti nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ünsiyyət müraciətlə başlanır. Salam vermək, kef-əhval tutmaq müraciətin ilkin təzahürüdür. Tarixən insanlar öz istək və niyyətlərini, hiss-həyəcanlarını başqalarına çatdırmaq üçün məhz müraciət formalarından istifadə etmişlər. Müraciət formaları cəmiyyətdə müəyyən ictimai birliklərin, insanların qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən linqvistik vasitələrdir. İnsanlar arasında mövcud münasibətlərdən asılı olaraq müxtəlif müraciət formaları yaranmışdır. Uzun tarixi inkişaf dövrü ərzində müxtəlif müraciət üsullarının formalaşması, onların paralel işləkliyi, pərakəndə şəkildə yayılması bu formaların elmi və sistemli şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Gün-

dəlik məişətimizdə, rəsmi ünsiyyətdə zəruri, müvafiq müraciət formasının seçilməsi müraciət edən şəxs üçün çox zaman çətinlik yaradır» [6, s. 44].

Ünsiyyət prosesində müraciət formaları tarixən formalaşaraq müəyyən etnokulturoloji məkanda normalaşır. Nitq etiketi hazırda öz hüduklarından kənara çıxaraq fərqli mədəniyyət sahələrinə də nüfuz edir. Nitq etikətinin onun təşkilətilərinə hazır nitq konstruksiyalarının tətbiqinə kommunikativ məram və məqsədə, eləcə də bir sıra digər aspektlərə görə şərhinə dair elmi tədqiqatlar aparılmışdır. Ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə aparılması və digər amillərin təsiri altında nitq etikətində baş verən dəyişmələr, həmin dəyişmələrin Azərbaycan dilində ifadəsi ilə əlaqədar araşdırmalara ehtiyac böyükdür. Nitq etikətinə müəyyən mədəniyyət sahəsində fikrin ifadə forması, məzmunu, deyim qaydası və norması, şəraitdən asılı olaraq yerinə düşübdüşməməsi baxımından müəyyən tələblər qoyulur. Ünsiyyət müxtəlif şəraitlərdə baş verdiyi üçün şərait müvafiq nitq etiketi vasitələrinə təsir göstərir, onları qismən dəyişir. Nitq etiketi sistemi elementləri dilin müxtəlif səviyyə vahidləri ilə reallaşır. Leksik səviyyədə xüsusi sözlər, sabit birləşmələr, xüsusi müraciət formaları, qrammatik səviyyədə hörmət mənasında cəm şəkildəsindən istifadə edilməsi, düzgün tələffüz, nitqin kommunikativ təşkilində tərəf-müqabilin sözünü kəsməmək, başqalarının söhbətinə qarışmamaq və s. məsələlər üzə çıxır ki, bütün bunları Azərbaycan dili materialı üzrə öyrənilməmişdir.

«Ünsiyyətin hazır qəlibləri müsahibələrin ünsiyyət əlaqəsini yaratması, bu əlaqəni davam etdirməsi, nitq prosesində formalaşan ünsiyyət ahənginin qorunması kimi məsələlərə xidmət etdiyi kimi, ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə aparılmasını da özündə cəmləşdirir [1, s.413]. Bu onu göstərir ki, nitq etiketi qəlibləri müəyyən funksional-semantik sahə təşkil edən vahidlərin toplusu olmayıb, həm də etiketin sosial anlayışları ilə bağlıdır. Dilçilikdə nitq etiketinə müxtəlif təriflər verilmişdir. Həmin təriflər, bir qayda olaraq, kəskin fərqlənir, anlayışa daha az və ya daha çox əhatə etmək baxımından seçilir. «Nitq etiketi nitq davranışının tənzimlənen, cəmiyyət tərəfindən müsahibələrin müəyyən tonallıqda dil-nitq təması yaratmaq, onu davam etdirmək üçün qəbul edilmiş milli özünəməxsusluğu ilə seçilən dayanıqlı nitq konstruksiyalarıdır» [2, s.38].

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyəti və nəqliqlik məharəti haqqında. Bakı, 1978.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М. 1980.

4. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М., 1965.

5. Стернин И.А. Русский речевой этикет. Воронеж, 1996.

6. Eminli B.İ. Azərbaycan danışiq dilində müraciət formaları. Namiz. diss. Bakı, 2013

7. Cəfərov N.Q. Danışiq dili: "Mən" müraciət mədəniyyəti/"Ədəbiyyat" qəzeti, 2000, 8 dekabr.

РЕЗЮМЕ

Культура общения

В этой статье говорится о проблемах своегоместного использования речевых этикетов в процессе общения. Этикет общения является правилами общения принятые обществом в определенном этапе общества в связи с моральными идеалами общества. В процессе общения формы призыва нормализуются в определенном этнокультурном месте.

SUMMARY

Intercourse culture

The problems of using the speech etiquettes in their place in the process of intercourse are dealt with in this article. The intercourse ethics is the intercourse rules being accepted by the society in the certain stages of the society in accordance with the moral ideal of the society. The intercourse ethics is a part of the national and moral rules belonging to the society. In the process of the intercourse the forms of appeal are getting normal in the certain ethocultural location.